

μαρτυρίες και ενθυμήσεις τού τότε και του τώρα από τις Σφαγές στη Χίο

I. Από το βιβλίο: Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ιστορία του παππού 1822, Εισαγωγή και ευρετήριο Στερ. Φασουλάκη (ΕΚΔΟΣΗ Φ. Ο. ΚΑΜΠΟΥ, ΑΘΗΝΑ 1983)*

(...) Άμα είδε ο πατέρας πως είχαν φθάσει αυτού τα πράγματα, απεφάσισε να φύγομεν (...) από το σπίτι μας στην Απλωταριά (...) για το μούρκι¹ μας, στον Κάμπο (...) από εκεί εξακολουθήσαμε το δρόμο μας έως το Θολό Ποτάμι, όπου επήγαμε και εμείναμε στο σπίτι του Ζανή. (...) Τότε το χωριό ήταν ένας τετράγωνος πύργος και έκαμναν οι έξω τοίχοι των σπιτιών τον εξωτερικό τοίχον του πύργου. Είχε δύο πόρτες το χωριό όπως το Πυργί σήμερα και την νύκτα της εκλειούσαν.

Είμεθα μόλις δύο μέρες στου Ζανή, όταν φθάνουν οι Τούρκοι έξω από το Θολοποτάμι, αφού έσφαξαν και έκαψαν στον Κάμπο. Στο χωριό μέσα μόνο πέντε ή έξι είχαν τουφέκια. Το λίγο μπαρούτι που είχαν προσπαθούσαν να πολύνουν, ανεκατέβοντας με κοπανισμένο κάρβουνο και έλυωναν τα μολυβένια κουτάλια για να κάμουν σφαίρες. Αυτοί οι λίγοι έπιασαν μερικούς μύλους έξω από το χωριό και από εκείνους προσπαθούσαν να σταματήσουν τους Τούρκους.

Εμείς από το παράθυρο του σπιτιού εβλέπαμε που οι Τούρκοι έκαμαν γιουρούσι στον πρώτο μύλο και αφού τα παλικάρια αντιστάθηκαν ολίγο, τους τον επήραν. Ύστερα έκαμαν γιουρούσι στον δεύτερο, έως ότου, με τη σειρά, τους επήραν όλους και γλήγορα έφθασαν στις πόρτες του Θολοποταμιού. Αυτές ήταν κλεισμένες και τις έσπασαν με μπαλτάδες, εμπήκαν στο χωριό και άρχισαν να σφάζουν.

Το σπίτι του Ζανή ήτανε από εκείνα που έκαμναν τον έξω τοίχο του Πύργου και το παράθυρό του έβλεπε έξω από το χωριό. Από αυτό λοιπόν το παράθυρο μας κατέβασαν έναν έναν δεμένο με τα ζωνάρια. Οι Τούρκοι δεν μας είδαν αμέσως που βγήκαμε και αρχίσαμε να φεύγομε τρέχοντας (...)

Ο πατέρας απεφάσισε τότε να πάμε στο Πυργί, που ήταν από τα Μαστιχόχωρα και δεν θα το επείραζαν οι Τούρκοι. Εκεί είχεν ένα γνωστό, επήγαμε τον ηύραμε, μας επήρε σπίτι του και μας έκρυψε στο υπόγειο. Αυτός εφρόντιζε και μας έφερνε φαγί. Μετά κάμποσες μέρες μας λέγει: *«Καλύτερα να φύγετε απ' εδώ και να πάτε προς τα βουνά είτε προς την θάλασσαν για να μη τυχόν και σας σπιουνάρουν στους Τούρκους (...)*».

Εφύγαμε προς το δειλινό και ενυκτωθήκαμε έξω από το Πυργί κοντά σ' ένα μοναστήρι, με μια εκκλησιά δίπλα του. Εκεί εμάθαμε πως οι Τούρκοι είναι έξω από το χωριό και πως πιάνουν τους Καμπούσους. Εκοιμηθήκαμε μέσα στην εκκλησιά και την αυγή εφύγαμε. Είχαμε περπατήσει αρκετές ώρες, όταν ηύραμε ένα δασάκι από σχίνους, αρκετά πυκνό, και εκεί μέσα εξεφορτώσαμε τα ζώα και εκρυφθήκαμε. Σε δυο μέρες τα φαγιά που είχαμε μαζί μας ετελείωσαν. Ευρήκαμε, για καλή μας τύχη, ένα τσοπάνη και αγοράσαμε ένα αρνί. Μετά δύο ή τρεις μέρες ακούσαμε τουφεκιές, ώστε αναγκασθήκαμε να φύγομε πάλιν και ετραβήξαμε κατά τη θάλασσα ίσως να εύρομε κανένα πλοίο και αφήσομε το νησί.

Επροχωρούσαμε προς το γιαλό, όταν απαντήσαμε με ένα παιδί ως δέκα τεσσάρων χρονών και έκλαιε: - *«Γιατί κλαις;»*-*«Μου εσκοτώσαν τον πατέρα»*-*«Πώς σε λένε;»*-*«Αυγουστή»*.

Ο πατέρας μου το ελυπήθηκε: *«έλα μαζί μας»*.

¹ μούρκι: εξοχικό

Στο δρόμο βρίσκομε μια σπηλιά όπου εμπήκαμε και εμείναμε όλοι. Είμαστε καμιά εικοσαριά (...) Κάθε πρωί ο πατέρας κατέβαινε στη θάλασσα και προσπαθούσε με σινιάλα να εύρει κανένα πλοίο περαστικό που να έλθει να μας σώσει. Μα είτε δεν έβλεπαν τα σημεία, είτε εφοβούνταν, πλοίο δεν ήρθε, ο δε πατέρας εγύριζε πίσω λυπημένος. Το βράδυ ανάπταμε φωτιές με τον ίδιο σκοπό, μα του κάκου. Έτσι επέρασαν κάμποσες μέρες με στενοχώρια, γιατί και τα φαγιά σωθήκαν. Ένα μονάχα ψωμί μας απόμνησε και όλο κουντουρούδια ετρώγαμε.(...)

Ένα απόγευμα εγύρισεν ο πατέρας στη σπηλιά κουρασμένος, έπεσε και απεκοιμήθηκε. Άμα ξύπνησε, μη βλέποντας εκεί τον Αυγουστή ρωτά : «πού είναι το παιδί ;»
«Το στείλαμε να φέρει νερό αφ' τη βρύση» λέγει η μητέρα. «Αργεί να 'ρθει».

Σε λίγο ακούμε τουφεκιές και ανησυχήσαμε. (...) Όσο η ώρα περνούσε τόσο και κοντύτερα ακούουνταν οι τουφεκιές. Έξαφνα, βλέπομε μπροστά μας δέκα πέντε στρατιώτες αρματωμένους που είχαν τον Αυγουστή μαζί τους. Οι Τούρκοι τον έπιασαν κοντά στη βρύση (...) και καταλαβαίνοντας πως ήταν και άλλοι κρυμμένοι τον ανάγκασαν να δείξει το μέρος.

Μας βγάζουν οι στρατιώτες όλους από τη σπηλιά και μας βάζουν μπροστά να μας πάνε στο Πυργί. Είχαμε ένα δισάκι με ασημικά και χρήματα, τα επήραν αυτά οι Τούρκοι και από τη χαρά των δεν επείραξαν τον πατέρα, σαν Καμπούσης που ήταν, μα τον άφησαν στη σπηλιά. (...)

Επηγαίναμε εμείς εμπρός και οι στρατιώτες πίσω, όταν εγώ εστάθηκα για ανάγκη μου. Οι Τούρκοι επροσπέρασαν χωρίς να με δουν και έτσι έμεινα εγώ μόνος. Πρώτο που ήρθε στο νου μου ήτανε να πάγω να βρώ τον πατέρα και, αφού έχασα αρκετές φορές τη διεύθυνση, είδα επί τέλους τη σπηλιά. Επήρα τότε δρόμο χαρούμενος και έτρεχα προς τα εκεί. Όταν έφθασα βρήκα τον πατέρα ανάσκελα μπρος στη σπηλιά. Του φωνάζω να σηκωθεί για να φύγομε, μα 'κείνος τίποτα. Άρχισα τότε να κλαίω, μου φάνηκε πως βλέπω όνειρο και έτριβα τα μάτια μου να ξυπνήσω. (...)

Η ώρα είχε περάσει, ο ήλιος πια εβασίλευε και σκεπτόμουν πού να πάγω. Προσπάθησα να πάρω το κεμέρι² του πατέρα, μα ήταν βαρύς και δεν μπορούσα να τον μεταγυρίσω. Εσυλλογίσθηκα τότες να προκάμω την μητέρα και αφού (...) ανέβηκα σ' ένα ύψωμα από όπου (...) έτρεξα κατεπάνω τους, αλλ' άρχισαν να με πυροβολούν και όσο πλησίαζα, τόσο αυτοί περισσότερο μού τραβούσαν. Οι σφαίρες εσφύριζαν γύρω μου, αλλ'εγώ έτρεχα και μια με πήρε στο πόδι ελαφρά και το σημάδι της μένει ακόμη. Το ίδιο βράδυ μας κατεβάζουν στο Πυργί και μας κλειδώνουν σ' ένα σπίτι. Η μητέρα εκατάφερε να μηνύσει σ' εκείνον που μας είχε κρύψει να 'ρθει. Άμα ήλθε, τον ερώτησε αν δέχεται να του δώσει χρήματα ίσως μπορεί να μας ξαγοράσει (...) «Θα παν χαμένα αποκρίθηκε. Φυλάξετέ τα, άμα πάτε στη Χώρα μπορεί να σας χρησιμεύσουν».

Από το Πυργί εξεκινήσαμε για την Χώρα. Σ' όλον το δρόμο εβλέπαμε σκοτωμένους, κρεμασμένους και θυμούμαι που είδα έναν παπά σταυρωμένο. Κατεβαίνοντας από το Θολοποτάμι εβλέπαμε φλόγες φωτιά και καπνό στον Κάμπο από τους πύργους που έκαιαν οι Τούρκοι. Μας πάνε ίσια στο Κάστρο, κόσμος παντού πολύς και μέσα στ'ασκέρι βλέπομε πως εχάθηκε η παραμάννα με το Μικέ (...).

Οι Τούρκοι εμάλωναν ποιος να μας πάρει. Ένας με άρπαξε από τον ώμο. Εις τον κόσμο μέσα χωριζόμαστε πάλι και χάνομε τον Ζωρζή και τον Νικολή. (...) Μας οδηγούνε, σ' ένα σπίτι στη Φραγκοπαροικιά, τη μητέρα, τον Παντελή, τον Δημήτρη, και μένα από τη φαμελιά μας. Εκεί, μας εταίζαν με σκουληκιασμένα μόνο παξιμάδια, όσο να μην πεθάνομε. Εις το σπίτι μέσα ήταν ένα σωρό σαν κι εμάς, και μονάχα στην κάμαρά μας θα 'μαστε ως πενήντα. Εκεί εμείναμε αρκετό καιρό. (...)

² **κεμέρι:** δερμάτινη ζώνη με θήκες για τη φύλαξη των χρημάτων, κοινώς: κομπόδεμα

II. Από το βιβλίο: Στυλιανός Βίος, *Η Σφαγή της Χίου εις το στόμα του χιακού λαού: ΗΤΟΙ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΦΑΓΗΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΦΑΓΗΝ*

(πρώτη έκδοση: εν Χίω, 1921, εκ του τυπογραφείου ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, δαπάνη του ΔΗΜΟΥ ΧΙΩΝ)

(τελευταία - χρονικά - έκδοση: *Εισαγωγή-επιμέλεια: Κωνσταντίνος Μερούσης, Χίος, 2006, ΟΜΗΡΕΙΟ Π.Κ.Δ. ΧΙΟΥ- Εκδόσεις Αιγέας*)

ΔΙΗΓΗΣΗ Καλής Βίου, από τα Καρδάμυλα-καταγραφή πριν από τα 1900

(...) Εμόν ο πάππους ήτο τσοπάνης κι ήξερε μια σπηλιάν μεγάλην κι εχώθηκαν εκεί μέσα τρεις οικογένειες. Μα έλα που είχαν και το μωρόν κι έκλαιν, που να του 'κουγαν οι Τούρκοι, θα τους έπαιρναν χαμπάριν και θα τους έσφαζαν όλους.

Τότες ο αφέντης του μωρού, ο πάππους μου, το σκέπασεν καλά και το 'βαλε μέσα στην στράταν, και το 'φηκεν πια εδεκεί κι ότι θε' ο Θεός να το κάμει κι εκείνος ενήβην^{3*} απάνω σε μια δάφνην, που ήτο εκεί κοντά κι εκρύφτην μέσα στα κλαδιά καλά-καλά κι ήβλεπεν να δει είντα θ' απογίνει το μωρό.

Να κι εφάνησαν τα ταγκαλάκια^{4*} κι επερνούσαν ίσια-ίσια απ' εδεκείνην τη στράτα, μπουλούκια-μπουλούκια.

Απής^{5*} εβλέπαν το μωρόν, ελέγαν Τούρκικα κι ο πάππους μου αφ' το δένδρον τα 'κουγεν και τα καταλάβαιεν, γιατί έκαμεν στην Ανατολήν. Ελέγαν πια: «για δείτε έναν Γκιαουράι^{6*}... να 'χαμεν την γκιαούρισσα τη μάναν του...». Κι απέ, το διασκελούσαν κι επερνούσαν, χωρίς να τ' αγγίζουν.

Επερνούσαν πάλι άλλα μπουλούκια, το ίδιο. Κανείς δεν το πείραξεν, μόνο ελέγαν για την μάναν του. Ευτά όλα τα ταγκαλάκια επήγαιναν στο Μελανιόν, εκεί που 'γίνην η Σφαγή κι εγύρισαν πάλι πίσω. Τρεις ημέρες επερνούσαν απ' εκεί Τούρκοι.

Απής εποτέρασαν, εκατέβην ο πάππους μου κι επήρεν το μωρό να το θάψει, γιατί τις δυο μέρες το 'κουγεν κι έκλαιν, την τρίτην εσώπανεν πια κι είπεν ο πάππους μου πως θα ξεψύχησεν. Πά' να το δει κι είχεν το στοματάιν του ανοικτόν κι ήτον ολάσπρον μέσα, αφ' το γάνος^{7*}.

Μα ενέπνεεν ακόμη και το παίρνει και το πά' στη σπηλιάν και λέ' της γυναίκας του να το βυζάξει. Εκείνη όμως δε το γνώρισεν κι έλεγε: «το παιδί ευτό δεν εί' δικό μου, μόνο μου τ' άλλαξαν οι γεραγίδες^{8*}. Πάρετέ το απ' εδώ γρήγορα!». Και δεν ήθεν με κανέναν τρόπο να το βυζάξει ώσπου την έπιασαν με το ζόριν και του στάξαν λιγάι γαλατσάι μέσα στο στοματάιν του.

Κι έτσινα, σιγα-σιγά εζωντάνεψεν κι έγινεν μεγάλη κι επαντρεύτην, κι έκαμεν τόσα παιδιά κι εμέν' ακόμη! Να, σαν είναι από Θεού να ζήσει κανείς! (...)

³ ενήβην: ανέβηκε

⁴ ταγκαλάκια: άτακτοι οθωμανοί στρατιώτες

⁵ απής: όταν

⁶ γκιαουράι: το παιδί του γκιαούρη, του σκλάβου

⁷ γάνος: το αποτέλεσμα του αδιάκοπου πολυήμερου κλάματος

⁸ γεραγίδες: νεράιδες

ΔΙΗΓΗΣΗ Μαρίας Μπούρα, από την πόλη της Χίου - στα 1822 ήταν 14 ετών (σελ. 113)

(...) Η αδερφή μου, η παντρεμένη, την ώρα που γίνηκεν η Σφαγή, εγέννησεν. Ο άντρας της ήφυγενε και την άφηκε μονάχη στο σπίτι κι έτσι εγέννησε μοναχή της. Οι Τούρκοι, κάτω από το σπίτι της, έβαζαν φωτιά. Τι να κάμει το λοιπόν; Παίρνει το μωρό και το δένει μπρος στο λαιμό της κι ένα μπογαλάκι ρούχα στην πλάτη της και το τετραβάγγελο κι από ταράτσα σε ταράτσα βγαίνει στην ακρογιαλιά και πέφτει στη θάλασσα. Η θάλασσα κοκκίνησεν αφ' το αίμα της, εκείνη την στιγμήν ήταν ότι που^{9*} γέννησεν.

Εκείνη την ώρα ήρχονταν μια βάρκα από βασιλικό Εγγλέζικο βαπόρι, κι ενόμισαν πως ήτανε λαβωμένη και την πήρανε και την πήγανε στο βαπόρι και την αρωτούσανε πού ήταν κτυπημένη. Τως^{10*} είπενε δεν ειμαι κτυπημένη πούβετα^{11*}, μόνο πως εγέννησε.

Την αλλάξανε, της εδώκανε ρούχα και βαφτίσανε και το μωρό και το βγάλανε Χιονίτσα. Την εφέρανε στη Σύρα, όπου ανταμώθηκε με την αδελφή της. Τον άντρα της τον εσκότωσαν οι Τούρκοι (...).

(...) Εμείς εβγήκαμε στο Μέγα Λιμιώνα. Κι εκεί είδαμε καϊκια Σαμιώτικα και στην ακρογιαλιά ήτανε πολύς κόσμος, γυναικόπαιδα πολλά (...) Η καημένη η μητέρα μου είχε στο στήθος της ένα πουγκί γεμάτο με ψιλούς παράδες (...) βγάζει μια φουχτιά και τα δείχνει των Σαμιωτών. Αυτοί νομίζοντας πως ήτανε το στήθος της γεμάτο παράδες, μας επήρανε μέσα στο καϊκι.

Την ώρα που μπήκαμε στη βάρκα είδαμεν τη θάλασσα κόκκινη αφ' το αίμα. Άλλο δεν ακούαμεν φωνές, κλάματα κι εβλέπαμεν παντού φωτιές (...) οι Τούρκοι μας ετραβούσανε και τα κουρσούμια^{12*} περνούσαν από πάνω αφ' τα κεφάλια μας (...) στην ακρογιαλιά εκείνους που μείνανε (...) οι Τούρκοι τους εσφάζανε, τους εκάμανε κομμάτια και τα πετούσανε στον αγέρα! Τα όσα είδαν τα μάτια μου ποτές μου δεν θα τα ξεχάσω!

(...) οι Σαμιώτες δεν μας ηθέλαν, γιατί δεν είχαμε λεφτά. Όποιοι δεν είχανε λεφτά, τους εγδύνανε και τους εστέλνανε στο Μωριά. Εκεί μας στείλανε κι εμάς. Ο πατέρας μου που τον πήραν οι Σαμιώτες, τως ξέκοψε κι ήρθε κι εκείνος στο Μωριά, καταγυρεύοντας να μάθει για μας. Τον έπιασε θέρμη^{13*} κι εκοίτουσανε^{14*} σε ένα υπόγειο (...) Σαν εγίνηκεν καλά ο πατέρας μου, μας ήλεγενε: «είχαμε τύχη που φύγαμε αφ' τον Άγιο Μηνά, γιατί οι Τούρκοι τους εσφάζαν όλους. Επειδή δεν ημπορούσανε να ανοίξουνε την πόρτα, εκάμανε μιαν τρύπα στον τοίχο κι εμπήκανε μέσα κι έμπαιναν ένας-ένας (...). Ύστερη εμπήκαν όλοι κι εσφαξαν όλους τους Χριστιανούς κι εκάψανε την εκκλησιά ως και μέσα στη στέρνα ερίξανε φωτιά και τους εκάψανε».

Ύστερ' από κάμποσα χρόνια, εγυρίσαμε πίσω στη Χίο κι επήγαμεν να βρούμε τα σπίτια μας. Μα όχι σπίτι, αλλά ούτε σημάδι δε βρήκαμενε.

Η Χίος όλη ήτανε σκόνη, καμένα όλα και δεν μπορούσαμεν να καταλάβομεν πού ήταν το σπίτι μας κι έτσι εφύγαμεν κι επήγαμεν στη Σύρα (...)

⁹ **ότι που:** μόλις

¹⁰ **τως:** τους

¹¹ **πούβετα:** πουθενά

¹² **κουρσούμια:** σφαίρες

¹³ **θέρμη:** πυρετός

¹⁴ **εκοίτουσανε:** ήταν ξαπλωμένος

ΔΙΗΓΗΣΗ Μαρίας Αγγελικούση, από τα Καρδάμυλα (σελ. 198)

Στην επανάστασιν εμείς είμεστεν κρυμμένοι στη Γρια^{15*}, μα σε κάμποσες μέρες εφάγαμεν πια ότι είχαμεν κι επεινούσαμεν. Ετρώγαμεν ρίζες και χορτάρια του βουνού, μα είχα ένα αγοράκι τριων χρονών και του 'δωκα μισό κουκκί κι ήγλυφεν, και το καίγουνταν η καρδιά μου.

Τότες ήρτεν ένας Κόνσουλας^{16*} εις το χωριόν κι ήστειλεν ανθρώπους στα βουνά κι εφώναζαν πως ο Κόνσουλας είπεν, ότι όσοι έρτουν στο χωριό και προσκυνήσουν, δεν θα πάθουν τίποτι. Εγώ ήθελα να πάμε για να μη χάσω το παιδί, που το βλέπα πως ήλιωνεν και του 'κρουσαν λιγοθυιές αφ' την πείνα, μα ο πάππους σας (απευθύνεται στον εγγονό της Κωνσταντίνο Μαδιά, ιατρό, ο οποίος κατέγραψε τη μαρτυρία της) δεν ήθελεν με κανέναν τρόπο. «Οι Αγαρηνοί ήλεγεν δεν έχουν εμπιστοσύνη και θα μας σφάξουν». Μα εγώ που δεν εμπόρουν να βλέπω το παιδί μου να πεθαίνει ομπρός τα ματιά μου;

Του λέω: «εγώ θα πάω με το παιδί, κι ό,τι θέλει ο Θεός ας μας κάμει». Κι έτσι μ' εφήκαν κι επήγα. Επήγαν κι άλλοι άντρες και γυναίκες και τούς άντρες τους είχαν βαρμένους μέσα στου Σπανού το σπίτι, εδεκεί στη Φονόπετρα κάτω-κάτω, που πάμε για το Μάρμαρο. Τις γυναίκες τις είχαν όξω.

Εγώ είχα καθισμένο το παιδί στο λαιμό μου αποσκελωτά. Ένας Τούρκος ήτρωγε ψωμί. Το 'δεν το παιδί κι ήπιασεν τα κλιάματα κι εφώναζε: «Πεινώ, πεινώ, ψωμί, ψωμί!». Ο Τούρκος του 'δωκε λιγάκι ψωμί κι εκείνο ερίχτηκε επάνω στο ψωμί και το 'φαγεν αμάσητο. Εξανάκλαψε και του ζήταν κι άλλο. Τότες... Χριστέ και Παναγιά μου! Βλέπω το μαχαίρι του Τούρκου να αστράφτει, νοιώνω ένα κούνημα και βλέπω το κεφαλάκιν του παιδιού από 'δώ και το σωματάκιν του από 'κεί. Ύστερα έσφαξαν όλους τους άντρες που ήταν κλεισμένοι στου Σπανού και μας επήραν εμάς και επήγαιναν στη Χώρα.

Έδεκει, στο Πλατανάκι^{17*}, έκατσαν να φαν και να πιουν νερό. Να, κι έρκεται ένα άλλο μπουλούκι αφ' τη Χώρα. Οι Τούρκοι που είχαν εμάς, τους είπαν εκεινών: «πού πάτε; Αν πηγαίνετε στα Καρδάμυλα ετελείωσεν η δουλειά». Εκείνοι εθύμωσαν κι έβγαλαν τα μαχαίρια κι ετσακώθηκαν. Τότες ένας μονόφταρμος μπαίνει μες στη μέση και λέει: «για όνομα του Προφήτη, πάψετε. Αντί να σκοτωθούμε εμείς ας σκοτώσωμεν τις Γκιαούρισες».

Κι αρχίζει τότες μια σφαγή ένα κακό... Εγώ εκυλίστηκα μέσα στα αίματα και μ' επήραν για σκοτωμένη. Ύστερι εφύγαν, μα πριν να φύγουν ο μονόφταλμος εχτύπαν δυο μαχαιριές εις την κάθε μια για να τις αποτελειώσει. Μα εβιαζούνταν να φύγει, ο κόσμος πολύς, και τις ήδινε γρήγορα-γρήγορα τις μαχαιριές!

Εμένα μου 'δωκε μια στην πλάτη και μια στην κοιλιά. Ελιγοθύμισα. Σαν μου πέρασεν η λιγοθυμιά, είδα τα τ' άντερά μου χυμένα! Σκίζω αφ' τα φουστάνια, κάμνω φασκιά και την δένω καλά.... Τούρκος κανένας δεν εφαινούνταν... σηκώνομαι... Η Παναγιά μου 'δωκεν κουράγιο και άντε... άντε, σιγά-σιγά, πάω στου Μώρου τη σπηλιά. Εκεί ήταν κι άλλοι χωριανοί κι ένας συγγενής μας.

Εδεκεί μου 'βάλαν τ' άντερα μέσα στην κοιλιά και μου κάμναν ρεμέντια^{18*}. Ύστερι μ' επήγαν με το καϊκι στο Μωριά κι εκεί αντάμωσα και πάλι τον πάππου σου.

Άμα έσιαξαν τα πράγματα, εγυρίσαμεν κι ήρταμε στο χωριό. Μια μέρα είδα έναν Τούρκο μόνοφταρμο στην πόρτα και μου ζήταν ψωμί. Τον εγνώρισα. Ήταν εκείνος ο μόνοφταρμος, που είπεν να μας σφάξουν και που μου 'δωκε τις μαχαιριές...

«Πήγαινε στην κάταραν του Θεού», του λέγω, «σκύλε».

Ευτός εκατάλαβεν πως τον εγνώρισα κι ήφυγεν και ποτές δεν εξαναφάνηκε στο χωριό.

¹⁵ **Γρια:** βουνό πάνω από τα Καρδάμυλα

¹⁶ **Κόνσουλας:** πρόξενος

¹⁷ **Πλατανάκι:** τοποθεσία πάνω από το Δελφίни, κοντά στο Σαραπιό

¹⁸ **ρεμέντια:** πρακτικοί τρόποι θεραπείας

Η ρίμα της Σφαγής (από το Βροντάδο, καταγραφή Μάρκου Αγ. Βασιλάκη, καθ' υπαγόρευση του πάππου του Δημ. Μ. Βασιλάκη)

*ΣΗΜΕΙΩΣΗ: η ρίμα αυτή μπορεί να τραγουδηθεί από την αρχή μέχρι το τέλος της, πάνω σε κάποιο μοτίβο παραδοσιακής μελωδίας (π.χ. μοιρολόι ή νανούρισμα), αλλά και να εναλλάσσεται με την πεζή εκφώνηση κάποιων τμημάτων της (ή αποσπασμάτων από άλλες μαρτυρίες)

Ακούσετέ μου να σας πω της Χίος μας τα πάθη
τέτοια Ρωμαίικη σκλαβιά στον κόσμο δεν εστάθη!

Στα χίλια οχτακόσια, έτος εικοσιδύο
Σαμιώτες εθελήσανε να πάρουνε τη Χίο.

Ο Λογοθέτης κι ο Μπουρνιάς συνάξανε τ' ασκέρι
και των Χιωτών μηνύσανε πως έχουνε σεφέρι^{19*}.

Στα Θυμιανά ξεμπάρκαραν για να ετοιμαστούνε,
οι Χιώτες σαν τ' ακούσανε πάν' και τους χαιρετούνε.

Θαρρούσανε οι κακόμοιροι πως θα λευτερωθούνε
αφ' την Τουρκιά να φύγουνε και να ξεσκλαβωθούνε (...)²⁰

Μεγάλη Πέφτη πρόβαλεν η τούρκικη αρμάδα
Σαμιώτες σαν το 'κούσανε, τους έπιασε τρομάρα.

Από τη Βρύση του Πασά ώσιαμε το λιμάνι
εράξαν τα βασιλικά^{21*} κι οι Τούρκοι είχαν καμάρι!

Πέφταν τα βόλια σα βροχή, οι μπόμπες σαν χαλάζι
πέφταν τα λιανοτούφεκα σαν άμμο της θαλάσσης.

Τότες το Κάστρο ύψωσε μια πράσινη παντιέρα,
αλί, δαρμός* που γίνηκεν εκείνη την ημέρα!

Ξεγυμνωμένα τα σπαθιά κι εζώσαν τα σοκάκια,
'φήκαν τους φούρνους ανοιχτούς, εφήκαν και τα σπίτια
(...)

το περιγιάλι γύριζαν για να 'βρουνε καϊκία

Του Κάστρου οι πόρτες άνοιξαν, βγήκαν τα ταγκαλάκια,
αρχόντους τους εσφάζανε και τα μωρά παιδάκια,

κορίτσια σαν το κρυο νερό, πού 'σαν του ήλιου ταίρι,
τα ταγκαλάκια τα περνούν στο' Ανατολής τα μέρη.

¹⁹ σεφέρι: πόλεμος

²⁰ Δαρμός: κλάμα, οδυρμός

²¹ βασιλικά: εννοεί τα πλοία

Που δεν εκαταδέχονταν στη γη για να πατήσουν,
μην έβγουν στο μαρκόνι τως, μη τύχει κι αρρωστήσουν,

τώρα, ξυπόλητες περνούν σ' Ανατολή και Δύση
κι εκλαίγαν κι εθρηνούσανε μες στου Πασά τη Βρύση!
(...)

Εκεί στο Καβο- Μελανιός εγίνηκεν το θρήνος
κι από το αίμα το πολύ σκοτεινίασεν ο ήλιος.

Πέφταν οι μπόμπες σα βροχή, τα βόλια σα χαλάζια
και τα βουνά γιομίσανε ανθρώπινα κεφάλια
(...)

Αηδόνια του μισε – Μενή και του μισε - Αθανάση,
πλέον μην κελαδήσετε, γιατί η Χιος εχάθη!

Στα Θυμιανά μοιριολογούν και στο Βροντάδο κλαίνε
και μέσα στην Απλωταριά φωνάζουνε και λένε:

«Δώ'τε χαμπάρια στο Μωριά, δώ'τε και στη Ρουσσία
πως εχαλάσανε τη Χιο, την άξια πολιτεία...

**III. Από το περιοδικό ΧΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ Θ',
Χριστόφορος Καστάνης, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΦΑΓΩΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ 1822
(Μετάφραση: Μαρία Ε. Γιατράκου),**

(...) Οι Βρονταδούσοι είχαν αποσυρθεί πάνω στο όρος Αίπος, (εις την τοποθεσία Κατινό Διβούνι), με τις οικογένειές τους, αφήνοντας το χωριό στους λεηλάτες (...). Οι σπηλιές, τα φαράγγια κι οι θαμνώνες γέμισαν από φυγάδες (...).

Μεταξύ εκείνων που πιάστηκαν ήταν μία γυναίκα, που ονομαζόταν Ανδρειωμένη. Είχε επιστρέψει στο Βροντάδο, για να επισκεφθεί το σύζυγό της, που ήταν άρρωστος. Συναντώντας τους Μωαμεθανούς, κατά την άφιξή της, κατήυθνε προς το βουνό Αίπος το μουλάρι, πάνω στο οποίο ήταν δύο πανέρια που συγκρατούσαν τα τρία της παιδιά.

Οι επιδρομείς καταδίωκαν, αυτή δε εκύλιε^{22*} βράχους πάνω τους, φονεύοντας αρκετούς και τραυματίζοντας πολλούς. Επειδή όμως τραυματίστηκε από σφαίρα τους, αναγκάστηκε επιτέλους να παραιτηθεί.

Τα δύο μικρότερα παιδιά της κόπηκαν σε κομμάτια μπροστά στα μάτια της και το μεγαλύτερο αιχμαλωτίστηκε. Τότε κι αυτή αποκεφαλίστηκε.

Αυτό το αιματηρό τρόπαιο έκανε τους αιχμαλώτους να τρέμουν από φρίκη (...)

²² **ΕΚΥΛΙΕ:** κατρακυλούσε, έριχνε

IV. Σύγχρονες καταγραφές από τον εκπαιδευτικό Νίκο Χούλη

Αφήγηση Στυλιανού Λεωνή

Ο οπλαρχηγός Αντώνης Αποστόλου Μπουρνιάς γεννήθηκε εδώ στην Πυραμά, το 1788. Έφυγε νέος από το χωριό και πήγε στη Γαλλία. Ξαναγύρισε εδώ, ως λοχαγός του Γαλλικού στρατού. Το 1822 εδημιούργησε αντάρτικο λόχο από τα γύρω χωριά, με πυρήνα την Πυραμά και έλαβε μέρος στα γεγονότα για την απελευθέρωση της Χίου.

Μετά από συμπλοκή με τους Τούρκους, ήρθε στο χωριό τραυματίας και μετά, πήγε στα Ψαρά και το 1824, που οι Τούρκοι χτύπησαν και τα Ψαρά - γιατί ο Κωνσταντίνος Κανάρης τους έκαψε τη ναυαρχίδα έξω από το λιμάνι της Χίου- ο Μπουρνιάς πολέμησε τους Τούρκους και στα Ψαρά.

Οι Τούρκοι έπιασαν αιχμάλωτους τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Τους έσφαξαν για εκδίκηση. Στο χωριό ξαναγύρισε ηλικιωμένος και πούλησε το σπίτι του στο συγγενή του Χατζηγιάννη Χανιώτη.

Αφήγηση Στέλλας Φραγκομίχαλου

Κάθε σπίτι στο Μελανιός έχει και μια Μαρίνα ή Μαρίνο. Οι μητέρες εδώ θηλάζουν τα παιδιά τους, πάντα βλέποντας κατά την εκκλησιά. Προς την Αγία Μαρίνα. Την Ανατολή.

Το λόφο από την άλλη τη μεριά του χωριού, το λόφο δυτικά όπου 'γινε η Σφαγή, το 'χουνε σε κακό να τον εδούνε. Κι ούτε τον εσπέρνανε ποτέ οι χωριανοί.

Κι ας τρέχανε στις Αμανής, για τούτο το σκοπό, τα μακρινότερα τα μέρη.

Αφήγηση Λευτέρη Γιόμελου

Όταν οι Τούρκοι, το '22, στη Σφαγή, εφανήκανε, λέει, στου Σκανίτη το γκρεμό, είδαν τις γυναίκες που ήτανε στο Αίπος κι έτρεξαν να τις πιάσουνε. Εκείνες όμως, θες επειδή τους εχώριζεν απόσταση ικανή, επρολάβανε κι επήγανε κι εκρυφτήκανε στις «Αγελάδας το Λακκί». Τρέχοντας όμως να κρυφτούνε τως ήπεσεν ένα κιλίμι.

Οι Τούρκοι φτάνοντας, εβάλανε φωτιά στο κιλίμι και το ρίξανε μέσα στο λακκί, με σκοπό να προκαλέσουν ασφυξία. Δεν προλάβανε όμως να αποτελειώσουνε το έργο τους. Θα τις εσφάζανε; Όπως εσφάζανε στον Αρμένη τόσες άλλες; Ποιος ξέρει;

Γιατί τως ερίξανε οι δικοί μας που επροβάλανε απέ το Βιγλιό κι οι άλλοι που ερχούντανε από το Μαραθόβουνο. Αφού 'ρταν κοντά κι εδιώξανε τους Τούρκους, εσβήσανε το κιλίμι κι οι γυναίκες εγλιτώσανε.

Μ' αυτές και γι' αυτές εσώθηκεν το Μπαχάδικο σόι, λένε...

Αφήγηση Μικέ Σουσούρη

Αφού, λέει, ετελειώσανε με το Λωβοκομείο οι Τούρκοι, όπου 'εν εφήκανε τίποτις όρθιο, ετραβήξανε για τα δικά μας μέρη.

Στην Κοκκαλόραχη, εκόψανε πολλούς. Και στην Αμμούδα. Είχανε πάρει μαζί τους και τον Κανταριτζή. Έναν Τούρκο που 'χεν τότες το χτήμα στον Αρμένη ποταμό, που σήμερα είναι του Μιχαληνού. Εκείνος ήτανε που τους επήαινε στην Εκκλησιά, τον Άγιο Γιώργη. Εμαρτύρησένε στα χέρια τως ο παπάς. Του κόψανε πρώτα τη γλώσσα. Του κόψανε το κεφάλι και τον κάψανε.

Ελέγανε πως για το κρίμα εδευτό, ο Κανταριτζής εβουρβουλάκισεν^{23*}.

Και πως εσφάντανε^{24*} και πως ήκαμε χρόνια πολλά να περάσει άνθρωπος απέ εδεκεί.

²³ εβουρβουλάκισεν: εβρικολάκισε

²⁴ εσφάντανε: έβγαιναν σφαντά (φαντάσματα)